

УДК 811.161.2'271:398.21

ПОСЛАВСЬКА Наталія – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника (Україна, Івано-Франківськ) (nata.slavna@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1056-9634>

КОЛЯДА Анастасія – магістр Факультету філології, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника (Україна, Івано-Франківськ) (koliadaanastasiia@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1815-496X>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4557.2019.44.187338>

Бібліографічний опис статті: Пославська, Н., & Коляда, А. (2019). Формули мовленнєвого етикету в текстах українських народних казок. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Філологія», 44, 69–82.* doi: 10.24919/2522-4557.2019.44.187338.

ФОРМУЛИ МОВЛЕННЄВОГО ЕТИКЕТУ В ТЕКСТАХ УКРАЇНСЬКИХ НАРОДНИХ КАЗОК

Анотація. У статті проаналізовано формули ввічливості в текстах українських народних казок. Розкрито особливості мовного етикету українців у контексті українських народних казок, встановлено типові етикетні формули у текстах казок, досліджено засоби вираження звертання, вітання, прощання, подяки, прохання, вибачення, згоди та відмови.

Ключові слова: мовний етикет; мовленнєвий етикет; українська народна казка; формули ввічливості; звертання.

POSLAVSKA Nataliia – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Department of Ukrainian Language, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University (Ukraine, Ivano-Frankivsk) (nata.slavna@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1056-9634>

KOLIADA Anastasiia – Master of the Faculty of Philology, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University (Ukraine, Ivano-Frankivsk) (koliadaanastasiia@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1815-496X>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4557.2019.44.187338>

To cite this article: Poslavska, N., & Koliada, A. (2019). Formuly movlennievoho etyketu v tekstakh ukrainskykh narodnykh kazok [Formulae of speech etiquette in the texts of Ukrainian folk tales]. *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobyt'skoho derzhavnogo pedahohichnoho univertsytetu imeni Ivana Franka. Seriiia «Filolohiia» – Problems of Humanities. «Philology» Series: a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 44, 69–82.* doi: 10.24919/2522-4557.2019.44.187338 [in Ukrainian].

FORMULAE OF SPEECH ETIQUETTE IN THE TEXTS OF UKRAINIAN FOLK TALES

Summary. *Ethno-psychological traits such as religious devoutness, respect for parents, woman, democratism, emotionality, aestheticism, delicacy, kindness, self-esteem, sincerity, tenderness are reflected in the Ukrainian language etiquette. They identify the idioethnic features of the Ukrainian language etiquette, in particular: the semantic centre of many etiquette expressions is words with the root добр- (добрий день, доброго здоров'я, на все добре), здоров- (здоровенькі були, здоров був), ласк- (будь ласка, ласкаво просимо); extended synonymous and variant series with diminutive suffixes (Мишко-Шкряботушко, Жабко-Скрекотушко, Зайчику-Побіжайчику, Лусичко-Сестричко); a variety of repetitive expressions, duplicate phrases, elliptic etiquette forms (– Добрий день! – Здорові, люди добрі! – Здоров був! – Здоров! Добрідень, Добраніч); a peculiar form of address (vocative case (– Кізонько моя мила, кізонько моя люба!), respectful You (– Підіть, люба матінко, та ви сватайте за мене царівну).*

In the texts of Ukrainian folk tales, we have distinguished such formulae of speech etiquette as address, greeting, farewell, gratitude, apology, request, consent, disagreement. The largest group is address, which can be both extended and unextended.

Unextended addresses are expressed by nouns in vocative case or nominative case in the singular or plural form, with substantive adjectives in singular or plural.

Extended address in Ukrainian folk tales can be expressed by the combination of an adjective with a noun, a possessive pronoun with a noun, a noun with a possessive pronoun and an adjective, appositions.

Address forms such groups according to meaning: proper names, naming people taking into account the following traits (relationships, in-laws, age, occupation and other traits, Biblical names), names of trees, names of phenomena and objects.

One of the peculiarities of addresses in Ukrainian folk tales is that many of them are characterized by reduced, affectionate, coarse forms.

In the texts of Ukrainian folk tales, the following greeting formulae occur: Добрий день, Доброго дня! Добрідень, Добривечір! Здоров був! Здорові! Здорові були! Доброго здоров'я! Здрастуйте! Здрастуй!

The communicative situation of saying goodbye is not typical for Ukrainian folk tales only one etiquette expression has been fixed: Прощай! Gratitude is expressed mostly by Спасибі; apology is represented by formulae Простіть, Вибачай, Даруй; request – Будь ласка, Будь милостив, Будь ласкавий (ласкава), Прошу (просимо), Дозволь (дозвольте), Змилостися; consent – Добре! Гаразд! Авжеж! Як так, то й так! Як треба, то й треба! Най буде по-твоєму; disagreement – Ні.

Keywords: *language etiquette; speech etiquette; Ukrainian folk tale; formula of politeness; address.*

Постановка проблеми. Сучасні лінгвістичні розвідки позначені посиленою увагою до питань мовної комунікації, принципів антиципації комунікативного акту, функціонування мови в усіх сферах суспільного життя. У контексті цієї загальної проблематики релевантним є також вивчення мовле-

нневого етикету – правил мовленнєвої поведінки, які закріплені в системі стійких висловів, прийнятих колективом носіїв мови на певному етапі розвитку суспільства в особливих ситуаціях спілкування.

Зацікавлення українським етикетом взагалі й мовними етикетними засобами зокрема М. Стельмахович пов'язує з відродженням української мови як одного з основних атрибутів державності: «Кожен громадянин України, незалежно від національності, зобов'язаний знати й поважати державну мову, вміти спілкуватися нею, дотримуючись культури мовлення, з її невід'ємним складником – мовленнєвим етикетом» (Стельмахович, 1998, с. 20).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанню українського мовленнєвого етикету присвятили розвідки такі сучасні вчені, як Н. Бабич, Ф. Бацивнич, С. Богдан, О. Мацько, О. Миронюк, Н. Плющ, Я. Радевич-Винницький, В. Сабліна, М. Скаб, М. Стельмахович, Г. Татаревич та ін. У колі наукових інтересів лінгвістів поняття мовного етикету, диференціація, термінування, сфера використання його одиниць, їхнє місце в системі мови, співвідношення вербальних та невербальних засобів комунікації, особливості вітчизняного мовного етикету.

Перспективністю відзначаються розвідки, присвячені функціонуванню етикетних одиниць у художньому тексті.

Вироблені віками стереотипи ввічливості учені називають по-різному: етикетні одиниці (Г. Татаревич), стійкі формули спілкування (О. Мацько), стилістичні формули (М. Гудзій, С. Богуславський), постійні формули (А. Орлов), стилістичні трафарети (Д. Лихачов), традиційні формули (Б. Творогов), формуляри (Г. Волков), стійкі висловлювання, фразеологічні речення (Н. Формановська), формули ввічливості (Н. Плющ), етикетні вирази (С. Богдан). «Найвдалішими спеціальними назвами можна назвати ті, – вважає С. Сабліна, – у складі яких є вказівка на сферу використання, тобто етикет і мову» (Сабліна, 2002, с. 36), а саме: етикетні мовні формули.

Актуальність роботи зумовлена відсутністю досліджень, присвячених аналізу формул мовленнєвого етикету в текстах українських народних казок.

Звернення до казок не є випадковим, адже «фундамент системи сучасного мовленнєвого етикету становить мовний досвід попередніх поколінь, зафіксований у **народних казках** (виділення наше – Н. П., А. К.), піснях, художній літературі» (Стахів, 2008, с. 24). Як відомо, в Україні батьки змалку привчають дітей до мовних стереотипів поведінки. Народна педагогіка надзвичайно вибаглива щодо дотримання мовленнєвого етикету, бо це фундамент злагоди між людьми, ознака високої культури та духовності. За словами С. Богдан, «материнська колісанка, її ніжне слово і весь родинний словесний устрій – це основа, на якій віками ткалось міцне й надійне полотно української ввічливості (зрештою, плекати його починали, як і полотно, задовго до того, як маля побачить світ)» (Богдан, 1998, с. 32). І неабияку роль у цьому відіграють казки,

адже відзначаються багатим арсеналом формул мовленнєвого етикету, а отже, сприяють розвитку комунікативних умінь, формуванню морально-етичного світу дитини.

Мета роботи – встановити й описати формули ввічливості в текстах українських народних казок. Поставлена мета передбачає розв’язання таких завдань:

1) розкрити особливості мовного етикету українців у контексті українських народних казок; 2) з’ясувати етикетні формули в текстах казок; 3) дослідити засоби вираження звертання, вітання, прощання, подяки, прохання, вибачення, згоди та відмови.

Виклад основного матеріалу. Культура спілкування, комунікативний етикет – загальнолюдське явище. Однак вербальні та невербальні аспекти спілкування мають національну специфіку. «Мовна поведінка народу, без сумніву, поєднана із його загальною культурою, етнопсихологічними рисами, народними традиціями» (Богдан, 1998, с. 32).

Мовний етикет українців вироблявся, шліфувався упродовж століть. «Український мовленнєвий етикет – явище прогресивне й суто національне, бо належить рідній (материнській) мові та відображає національний характер українця, його ментальність – склад розуму, самотутній спосіб мислення й світосприймання» (Стельмахович, 1998, с. 20).

Дослідники відзначають, що у мовному етикеті українців відбито такі етнопсихологічні риси, як побожність, шану до батьків, до жінки, демократизм, емоційність, естетизм, делікатність, доброзичливість, почуття власної гідності, щирість, ніжність. Вони визначають такі ідіоетнічні особливості українського мовного етикету:

1. Семантичним центром багатьох етикетних висловів є слова з коренем **добр-** (*добрий день, доброго здоров’я, на все добре*), **здоров-** (*здоровенькі були, здоров був*), **ласк-** (*будь ласка, ласкаво просимо*).

– **Здоров, чоловіче!**

– **Доброго здоров’я, діду!** (Українська народна казка «*Ледачий син та лісовий цар*»).

2. Розгалужені синонімічні й варіативні ряди з демінутивними суфіксами (*мишка-шкряботушка, жабка-скрекотушка, зайчик-побігайчик, зайчик-лапунчик, лисичка-сестричка, вовчик-братик*).

Курочко, курочко,

Масляна головчко,

Одсунь віконечко

Та глянь на сонечко:

Он бояри йдуть – ...

Та й на конику вороному («Кіт, кріт, курочка та лисиця»).

«Такі зменшено-пестливі форми, – пише С. Богдан, – не просто ознаки мовного етикету, це вияв загальної культури, давня характерна риса українців. Пестливих слів в українській мові дуже багато, вони надають їй особливої

м'якості та милозвучності. Навіть ворогів своїх українці називали “воріженьками”, смерть страшну – “смертонькою”» (Богдан, 1998, с. 32). За словами М. Стахів, широке використання в одиницях етикету демінутивних суфіксів вказує на такі риси українців, як емоційність та естетичність. «Українці здавна намагались естетизувати все, що їх оточувало. ... Орнаментальність властива й етикетному мовленню: *дороженька кумасю, милий сватуню, люба подруженько*» (Стахів, 2008, с. 21), пор.:

Кличе Лисичка Журавля до себе в гості:

– *Приходь, Журавлику, приходь, лебедику! Я для тебе – як для себе...*

– *Призволяйся, журавлику, призволяйся, лебедику!* («Лисиця та журавель»).

3. Розмаїття повторюваних виразів, дублетні фрази, усічені етикетні форми.

Мовний етикет українців вирізняється вітальними, прощальними тощо повторюваними виразами, водночас друга (повторювана) фраза відзначається якимись лексичними змінами.

Увійшли вони в землянку.

– *Добрий день!*

А дід встає з печі та мовить:

– *Здорові, люди добрі!* («Кобиляча голова»).

Часто можливе дублетне вживання першої фрази, за якого особливої ваги набувають інтонаційні засоби мови.

Від їхав недалеко – зустрічає чоловіка, що жене корову.

– *Здоров був!*

– *Здоров!* («Калиточка»).

Вирізняє мовний етикет українців також наявність усічених виразів, наприклад: *Добридень, Добраніч, Мико (Миколо), Іва (Іване)* тощо.

– *Добридень, парубче!* – каже.

– *День добрий і вам!* – відповідає той («Козак Мамалига»).

4. Особлива форма звертання (кличний відмінок, пошанне Ви, звертання на ім'я).

Диференційною ознакою мовного етикету українців є звертання у формі кличного відмінка: *бабусю, сестричко, дідусю*, пор.:

– *Кізонько моя мила, кізонько моя люба! Чи ти пила, чи ти їла?*

– *Ні, дідусю, я й не пила, я й не їла...* («Коза-дереза»).

Серед сучасних слов'янських мов лише в українській зберігся кличний відмінок, який виконує винятково функцію звертання. Російська й білоруська мови втратили такий відмінок, хоч він ще трапляється у молитвах (Отче наш), а також в усному мовленні (Стахів, 2008, с. 38).

Дотепер багато суперечок викликає питання: яка форма – на ім'я чи на ім'я й по батькові – є традиційною для українців? Так, А. Вовк, М. Стельмахович категорично виступають проти вживання форми імені й по батькові, бо, з одного боку, це – «московський» звичай, засіб творення «безлищої людини в УРСР» (Цит. за: Богдан, 1998, с. 35), з іншого – «принижує жінку-матір. Для українців, якщо вже називати батька, то треба не забувати й про матір»

(Білоус, 1982, с. 3). І. Огієнко, П. Одарченко переконують, що форма імені й по батькові є давнім українським звичаєм, оскільки трапляється в найдавніших писемних пам'ятках: у грамотах часів Київської Русі, документах Богдана Хмельницького тощо. С. Богдан зауважує, що відсутність єдиної позиції вчених щодо питомості певної форми звертання зумовлена тим, що літературна норма строго не регламентує використання однієї з них. Вирішенню цієї проблеми сприятиме не книжна, а усно-розмовна традиція українського народу, яка надає перевагу звертанням на *ім'я* або *пане/пані/панно/паничу* + *ім'я* (в товаристві, у родинному колі, серед друзів, колег) або *пане/пані/панно* + *прізвище та ім'я й по батькові* (в офіційній обстановці). До того ж, зіставлення фольклорних українських і російських текстів (колядок і щедрівок), давність яких не викликає жодних сумнівів, дає змогу переконливо стверджувати, що звертання на ім'я здавна притаманне українцям (Богдан, 1998, с. 35–36).

Цікаво, що якщо звертання *пане, пані, панове* на сході України закріпилися переважно в офіційно-діловій сфері (звертання до іноземних гостей, високопоставлених урядовців, учасників зборів і засідань тощо), то на заході держави вони стали побутовими, загальноприйнятими (Стахів, 2008, с. 27). М. Білоус, В. Кононенко відзначають, що звертання *пане, пані, панове* є запозиченнями з польської мови, і саме тому частотність їх уживання в західних областях України вища, ніж у східних (Білоус, 1982; Кононенко, 2002).

В українських народних казках часто трапляються звертання *пане, пане* + *ім'я*; звертання на *ім'я* та *по батькові* нами не зафіксовано.

– *Ах, пане мій і царю, даруй мені цю провину. Будь милостив, даруй мені життя, а я тобі за те колись віддячу* («Як миша віддячила левові»).

Звертання на *Ви* до рідних – одна з питомих ознак мовного етикету українців. Тому зникнення *Ви* у звертанні до рідних багатьма людьми сприймається не просто як звичайне руйнування граматичної форми, а як занепад моральних засад нашого суспільства (Богдан, 1998, с. 37). Однак значно давнішою вважається форма звертання на *Ти*. Про це свідчать давні українські пісні: «Дякую Тобі, мамо, що будила мене рано...». Прикметно й те, що в молитвах до Господа ми звертаємось на *Ти*. Очевидно, первісно звертання на *Ти* було виявом найбільшої прихильності. Недарма в одному вірші сучасних поетів читаємо: *Не говоріть, будь ласка, ти мені, бо так звертаються тільки до святих* (Богдан, 1998, с. 37–38).

В українських народних казках діти звертаються до своїх батьків здебільшого на *Ви*, на *Ти* в окремих текстах звертаються діти-царевичі:

– *Купіть мені, тату, білу ружу* («Біла ружа»).

– *Підіть, люба матінко, та висватайте за мене царівну* («Про бідного парубка й царівну»).

Ходить сумний, а цар питає:

– *Чого ти, синку, такий сумний?*

– *Женитися хочу.*

– *То женися.*

– *А дозволиш взяти, кого я схочу?* («Дванадцять хлопців-красноголовців»).

Залежно від умов і змісту спілкування в системі українського мовного етикету розрізняють 15 видів стійких мовних висловів: 1) звертання, 2) вітання, 3) знайомство, 4) запрошення, 5) прохання, 6) вибачення, 7) згода, 8) незгода, 9) скарга, 10) втішання, 11) комплімент, 12) несхвалення, 13) побажання, 14) вдячність, 15) прощання.

В українських народних казках найбільш частотними виявилися такі формули мовленнєвого етикету, як звертання, вітання, прощання, подяка, вибачення, прохання, згода, незгода.

Звертання – 1) дія за значенням звертати і звертатися; 2) вислів, думка, прохання, спрямовані до кого-небудь; 3) *лінгв.* слово або словосполучення слів, що називають особу чи предмет, до яких звертається той, хто говорить (*Словник української мови*, 1972, т. 3, с. 465). Це найбільш уживаний різновид мовленнєвого етикету, що виконує функцію встановлення контакту. «У типових народних звертаннях можна *відчитати* філософію нації» (Стахів, 2008, с. 62).

Звертання в текстах українських народних казок становлять велику групу формул мовленнєвого етикету. Серед них трапляються як непоширені, так і поширені. **Непоширені звертання** в українських народних казках можуть бути виражені:

– **іменниками та субстантивованими прикметниками у кличному відмінку:** *бабо, бабусю, Баранчику, батю, Бичку, бра', брате, братику, братчику, Бузьку, Ведмедику, Веприку, Вовче, Вовчику, возню, водо, голубчику, дитино, дівко, дідусю, добродію, донечко, доню, дочко, дубе, дурню, дядьку, жінко, Журавлику, задрипанко, Іване, Івасику, Їжаче, Кабане, Качечко, Кириле, князю, ковалю, колодко, Коте, Котофею, королевичу, Кроте, куме, кумонько, Курочко, Куховаричу, лебедиду, ледацо, Лисичко, Лисуню, мамко, мамо, Мурлико, наймитку, небоже, нетіпахо, нечупаро, няню, нянько, Оленко, пане, панно, панотче, парубче, Раче, Рибко, сестричко, сину, синку, Собако, стрільче, Сученку, таточку, тату, татусю, Телесику, хазяїне, хлопче, царю, Чапле, човнику, чоловіче, Янку* та ін. Наприклад:

– *Ну тепер, сестричко, навчи, як поправити голос.*

– *Ну, чоловіче, подарунок тобі я вже приніс, став швидше мені голос.*

– *Добре, Вовче, тепер можна братися за роботу* («Вовк, коза та козенята»).

– **іменником або субстантивованим прикметником у називному відмінку:** *Баран, деревце, дурний, зяченько, Колобок, окунець, річка, сволота, святоша, тестенько, чванько* та ін. Наприклад:

– *Баран, баран, чого ти роги позбивав?*

– *Річка, річка, чого ти крив'яною стала?* («Дід, баба та Курочка Ряба»).

– **іменниками у формі множини:** *брати, братчики, воли, гусенята, гуси, двері, лісничі, молодці, пани, пастухи, прачки, хлопці.* Наприклад:

– *Ловіть мене, прачки, по льоду.*

– *Ловіть мене, пастухи, по стегу* («Коржик»).

Поширені звертання в українських народних казках можуть бути виражені:

– **сполученням прикметника з іменником:** *молоді хлопці, поштенний мужичок, вербо яра, чоловіче добрий, жінко добра, добрий чоловіче, добрий молодче, стара бабо, старий діду, білий вовче, проклятий котище, голе телятко, золота співачко, капосна невістко, капосний вовцюгане, люба приятелько, курінний царю, люди добрі, проклятий глечик, проклята сило* тощо. Наприклад:

– *Покохай мене, вродлива дівчино* («Біла ружа»).

Стали один зверх одного – така драбина! Тоді верхній:

– *Ану, злізай, вражий сину, будемо тебе їсти!* («Бідний вовк»).

– **присвійним займенником з іменником:** *моя голубонько, дитино моя, моя доню, діточки мої, царю мій, пане мій* та ін. Наприклад:

– *Сини мої, соколи мої! Дійшли ви літ – час уже вам подружжся шукати* («Царівна-жаба»).

– *Музиканти мої, музиканти мої, заграйте мені!* («Кіт, Кріт, Курочка та Лисиця»).

– **іменником із присвійним займенником та прикметником:** *кізонько моя мила, кізонько моя люба, мій голубе сизий, панно наша мила, панна наша люба, батьку мій любий, чоловіче мій любий* тощо. Наприклад:

Він пішов у палац; цар його обіймає, цілує:

– *Сідай, мій зятю любий!* («Летючий корабель»).

Князь глянув та й питає сина:

– *Сину мій любий, що б із трьох дубів було?* («Казка про Івана Голика і його брата»).

– **прикладками:** *Іван-вітер, Зміючко Оленко, Вовчику-Братику, Лисичко-Сестричко, чоловіче-голубчику, Іване-царенку, Оленко-сестричко, дідусю-голубчику, Ведмедику-Братику, Коза-дереза, опудало-мужичище, лапище-мужичище, вуйку Ведмеденку* та ін. Наприклад:

Біжить та й біжить дорогою, коли це назустріч йому зайчик:

– *Колобок, колобок, я тебе з'їм!*

– *Не їж мене, Зайчику-Лапанчику, я тобі пісеньки заспіваю* («Колобок»).

Звертання в текстах українських народних казок об'єднуються в такі групи за значенням:

– **власні назви**, серед яких найменування тварин як казкових персонажів, імена, прізвиська людей: *Ведмедику, Веприку, Вовче, Іване, Івасику, Кириле, Коте, Котофею, Оленко, Сученку, Телесику, Янку* тощо. Наприклад:

А Курочка дорогою кричить:

Коте, Коте, і ти, Кроте!

Несе мене Лиска

На лисому хвості («Кіт, кріт, курочка та лисиця»).

– **назви осіб за різними ознаками**, а саме:

а) **назви осіб за спорідненістю і свояцтвом:** *бабо, бабуся, батю, брате, братчики, братчику, дитино, дідусю, донечко, доню, дочко, дядьку, жінко,*

зятенько, куме, кумонько, мамко, мамо, небоже, няню, нянько, сестричко, сину, синку, таточку, тату, татусю, тещенько, чоловіче тощо. Наприклад:

– **Діду, діду, бичок наш ведмедя привів, – іди його вбий** («Солом'яний бичок»).

б) найменування за віковими ознаками: *дитино, дівко, парубче, хлопці, хлопче, поштенний мужичок, стара бабо, старий діду* тощо. Наприклад:

Аж обізвалась кобиляча голова. Стукотить, гримотить, до дідової дочки вечеряти йде.

– **Дівко, дівко, одчини!**

Вона одчинила.

– **Дівко, дівко, через поріг пересади!**

Вона пересадила.

– **Дівко, дівко, зсади мене на піч!** («Кобиляча голова»).

в) назви за родом занять та іншими маркерами: *добродію, дурню, задрипанко, золота співачко, князю, ковалю, королевичу, лебедіку, ледащо, лісничі, молодці, наймитку, нетіпахо, нечупаро, панотче, пастухи, прачки, стрільче, хазяїне, царю, чванько, музиканти* та ін. Наприклад:

Баба як розлютується, як почне її лаяти вдвох із дочкою:

– *Та ти, **нетіпахо**, тільки в попелі гребешся, ноги як ті колоди, а до кого рівняєшся!* («Золотий черевичок»).

От гості напилися й наїлися, а король їм і каже:

– **Ковалю, ковалю!** *Скуй мені такий тоненький голосок, як у Телесикової матері!* («Телесик»).

г) біблійні назви: *Боже милостивий, Боже милосердний*. Наприклад:

– **Боже, – каже, – милостивий, Боже милосердний!** *Чого дай, то дай попоїсти, а то пропаду з голоду* («Бідний вовк»).

– **назви дерев:** *вербо яра, деревце, дубе*. Наприклад:

Рубає та й приказує:

– *Рубайся, **деревице**, криве й праве! Рубайся, **деревице**, криве й праве!* («Лисичка-Сестричка та Вовк-Панібрат»).

– **назви предметів та явищ:** *вогню, водо, вушка мої милі, глечичок, двері, колодко, човнику*. Наприклад:

– **Вогню!** *Іди стрільця палити!*

– **Водо!** *Іди вогонь заливати!* («Горобчик та бадилинка»).

Закономірно, що багато звертань в українських народних казках мають здрібнілі, пестливі, згрубілі форми. Уважається, що «діапазон почуттів, які можна висловити суфіксальними формами імен, надзвичайно багатий і широкий – від шанобливо-приятного і ніжно-ласкавого до насмішкуватого, осудливого, презирливого» (Коваль, 1992, с. 77), пор.:

Дід і просить:

– **Бабусю!** *Спекла б ти колобок!* («Колобок»).

Прожили вони там якийсь час, от раз царівна й питає свого чоловіка:

– Скажи мені, **серденько**, як ти пошив мені черевички й сукню? («Про бідного парубка і царівну»).

Заревіли, зарепетували цап і баран:

– *Ех, ти, **проклятий котище!** Ми тебе на смерть заколемо!* («Кіт, Цап і Баран»).

От баба й надумала.

– *Жени, – каже, – **ледацю**, бичка пасти!* («Золотий черевичок»).

Вітання – це слова або жести, звернені до кого-небудь під час зустрічі на знак прихильного ставлення до когось, доброзичливості (*доброго ранку, добрий день, добридень, здрастуйте, добий вечір, доброго здоров'я, вітаю, мє шанування* тощо) (*Словник української мови*, 1971, т. 2, с. 686).

Вибір вітального виразу залежить від різних чинників, передусім від часу їх уживання. У текстах українських народних казок трапляються такі темпорально зумовлені привітання: *Добрий день, Доброго дня! Добридень, Добривечір*. Не зафіксовано етикетних формул, якими послуговуються вранці.

– ***Доброго дня**, веприку!*

– *І тобі, псе вірний, – відповідає вепр* («Вовчок-товчок»).

– ***Добридень**, – каже, – **тестенько**, може, я вам допоможу?* («Козак Мамалига»).

«Вираз *Добрий день*, як свідчать факти усного й писемного мовлення, – зауважує С. Богдан, – найпоширеніший серед темпоральних привітань української мови» (Богдан, 1998, с. 59). Однак у текстах українських народних казок вітальні вирази, зумовлені часом їх уживання, трапляються не так часто. Більше зафіксовано привітань, нейтральних щодо темпоральних характеристик, а саме: *Здоров був! Здорові! Здорові були! Доброго здоров'я! Здрастуйте! Здрастуй!* Ці формули зазвичай використовуються разом із називанням адресата, до якого звернена мова, наприклад:

Іде та йде, коли зустрічає на дорозі дід: такий сивий дідуган, борода зовсім біла аж до пояса.

– ***Здоров був, Їжаче!***

– ***Здоровенькі й ви будьте**, – відповідав Їжак і згорнувся клубочком* («Лисиця та Їжак»).

– ***Здоров був, Раче!***

– ***З тим днем, що сьогодні!*** («Лисиця та Рак»).

Привітання *Здрастуй, Здрастуйте* – це «запозичення з російської мови, р. *здравствуй* ... від старослов. *сѣдравѣствоуи*, що пояснюється, як скорочення форми 1-ї ос. одн. *сѣдравѣствоу* – “поздоровляю” або як форма наказового способу від *сѣдравѣствовати* “бути здоровим”» (*Етимологічний словник*, 1985, т. 2, с. 256).

Вітальні формули *Здрастуй, Здрастуйте* в українських народних казках спорадичні, проте багато привітань на зразок *Здоров був, Здорові були*, які теж є побажаннями здоров'я, але відзначаються більшою ширістю й ніжністю, пор.:

– ***Здрастуйте!** Чого вас сюди занесло?*

– **Здраслуй, сестро!** – каже *Покотигорошко* («Покотигорошко»).

Нарубала дерева, зробила саночки, запрягла бичка, сіла та їде. Аж біжить Вовк-Панібрат.

– **Здорова була, Лисичко-Сестричко!**

– **Здоров, Вовчику-Братику!** («Лисичка-Сестричка та Вовк-Панібрат»).

Незважаючи на те що вираз *Доброго здоров'я* є традиційним привітанням, він може звучати і як відповідь на вітання, про що свідчать приклади з українських народних казок. Це вияв особливої пошани – з одного боку, а з другою, «споконвіку, за добрим українським звичаєм, незалежно від першої фрази відповідали “Доброго здоров'я”. І це було прекрасно, бо цим бажалося людині найдорожчого – здоров'я» (Богдан, 1998, с. 66). Наприклад:

– *Здорові були, люди добрі!*

– **Доброго здоров'я!** («Про Сученка-богатиря»).

Прощання – це слова та вислови, які промовляють, коли розлучаються. Мовленнева частина прощання простіша, ніж вітання. Переважно це співвідносні формули, що мають інколи антонімічний характер, наприклад: *До побачення! Прощай!* – *Будь здоров!*

У текстах українських народних казок формули прощання практично не трапляються. Здебільшого використовуються описові конструкції як семантичні аналоги цих слів увічливості, пор.:

Плакала-плакала, кривавими слізьми плакала. А тоді каже:

– *Ну, – каже, – з лісу я тебе вивів. Тепер **прощавай**, а як треба буде, стану ще тобі в пригоді!* («Казка про королевича та залізного вовка»).

*Дурень подякував дідові і **розпрощався*** («Царівна жаба»).

Подяка означає висловити вдячність, бути вдячним за щось. У висловах подяки виразніше виявляється функція увічливості, тому їх використання належить до обов'язкових етикетних настанов (Білоус, 1982, с. 26).

Подяка в текстах українських народних казок виражається зазвичай етикетним висловом *Спасибі*, наприклад:

А Гадюка їй каже:

– **Спасибі тобі, чоловіче добрий, що ти визволив мене від смерті** («Про бідного парубка і царівну»).

«Нормативність такої словесної подяки викликає нерідко сумніви, а правомірність її вживання – супротив, незважаючи на те що слово “спасибі” здавна в активному вжитку українців ..., є абсолютним синонімом *дякую, дякую* і використовується в однакових ситуаціях з тією ж метою» (Богдан, 1998, с. 285).

Вибачення означає усвідомлення своєї провини і намагання її спокуювати за допомогою спеціальних висловів.

Комунікативна ситуація вибачення в текстах українських народних казок репрезентована формулами *Простіть, Вибачай, Даруй*, наприклад:

– **Вибачай, Журавлику, – що я мала, тим тебе ї приймала, а більше нема нічого.**

– *Оце ж, – каже, – вибачай, Лисуню, що мав, то тим і приймав* («Лисичка та Журавель»).

– *Простіть, пане!* («Лови»).

Прохання – спонукальна мовленнєва дія у ввічливій формі з метою чогось домогтися від адресата.

В українських народних казках зафіксовано такі етикетні вирази для вираження прохання: *Будь ласка, Будь милостив, Будь ласкавий (ласкава), Прошу (просимо), Дозволь (дозвольте), Змилюється*. Наприклад:

– *Няню, **дозвольте** мені йти в Шовкову державу і знати твого друга* («Шовкова держава»).

– ***Будьте ласкаві**, перестаньте, одчепіться од мене. Я з вами пошуткував, а ви думаєте, що я вправду з вас глузую. **Змилюйтесь, ради Бога, бросьте*** («Лев і Комарі»).

Часто в текстах українських народних казок у ролі прохань використовуються форми наказового способу дієслова, при цьому казковий персонаж обіцяє за виконане прохання якийсь подарунок або чимось прислужитись, пор.:

– *Ой чоловіче-голубчику, – каже лисичка, – **не бий мене, я тобі у пригоді стану*** («Як Лисичка Івана-Баштанника зробила царевичем»).

Згода – це позитивна відповідь на прохання, наказ, погодження з думкою, твердженням співрозмовника. Комунікативна ситуація згоди в українських народних казках репрезентована такими етикетними формулами: *Добре! Гаразд! Авжеж! Як так, то й так! Як треба, то й треба! Най буде по-твоєму!* Найвищу частотність має вираз *Добре*.

– ***Добре**, – каже, – може, я як-небудь і вилізу з печі* («Котофей і пан Печерицький»).

– *Ой зяченько, допоможи!* – каже король. – *Відпишу тобі все королівство, аби того лиха позбутися!*

– ***Гаразд!** – каже козак Мамалига* («Козак Мамалига»).

Підплили дві риби до берега, зупинилися біля лиса й кажуть:

– *Проше пана адвоката, чи не попливли б ви з нами? Чогось потребує вас наш король.*

– *Чому б ні? **Як треба, то й треба*** («Лисяче серце»).

Формули **незгоди, відмови** в текстах українських народних казок, окрім звиклого *Ні*, мають варіанти, пор.:

А другий каже:

– ***Ні**, розділимо краце вздовж!* («Лисичка-суддя»).

– ***Не я!** – гукає Круть!*

– ***Не я!** – гукає Верть!* («Півник та двоє мишенят»).

– *А не будеш більше мене кидати?*

– ***Не буду до віку вічного!*** («Козак Мамалига»).

Висновки. Мовний етикет українців репрезентує такі їхні етнопсихологічні риси, як релігійність, індивідуалізм, толерантність, душевність, емоційність, лагідність, вразливість, естетизм тощо, що знайшло об'єктивацію у формулах

мовленнєвого етикету, зафіксованих, зокрема, у текстах українських народних казок. 3-поміж п'ятнадцяти етикетних ситуацій, що становлять структуру мовного етикету українців, у текстах казок виявлено такі, як звертання, вітання, прощання, подяки, прохання, вибачення, згода та відмова. Із них найбільшою частотністю та варіативністю актуалізації відзначаються звертання.

Література

- Бабич, Н.Д.** (1990). *Основи культури мовлення*. Львів: Світ.
- Бацевич, Ф.С.** (2002). Атмосфера спілкування: спроба психолінгвістичного дослідження. *Мовознавство*, 4–5, 26–36.
- Білоус, М.** (1982). Засоби вираження смаку в українській мові. *Культура слова: республіканський міжвідомчий збірник*, 22, 26–31. Київ: Наукова думка.
- Богдан, С.К.** (1998). *Мовний етикет українців: традиції і сучасність*. Київ: Рідна мова.
- Етимологічний словник української мови*. (1982–1989). Київ: Наукова думка.
- Золота книга казок: українські народні казки*. (1990). Київ: Веселка.
- Коваль, А.П.** (1992). *Культура ділового спілкування*. Київ: Либідь.
- Кононенко, В.І.** (2002). Регіональний аспект загальнонародного. *Урок української*, 9, 27–28.
- Мацько, О.** (2000). Формули ввічливості в дипломатичному листуванні. *Дивослово*, 2, 14–17.
- Миронюк, О.М.** (1993). *Історія українського мовного етикету (засоби вираження ввічливості)*. (Автореф. дис. канд. філол. наук). Київ.
- Плющ, Н.П.** (1991). Формули ввічливості в системі українського мовного етикету. *Українська мова і сучасність* (с. 90–98). Київ: НОК ВО.
- Радевич-Винницький, Я.** (2001). *Етикет і культура спілкування*. Львів: СПОЛОМ.
- Сабліна, С.В.** (2002). Сучасні мовознавчі проблеми дослідження українського мовного етикету. *Вісник Запорізького державного університету*, 3, 35–38.
- Скаб, М.С., Бабич, Н.Д., & Колесник, Н.О.** (2008). *Українська система найменувань адресата мовлення*. Чернівці: Рута.
- Словник української мови*. (1970–1980). (Т. 1–11). Київ: Наукова думка.
- Стахів, М.О.** (2008). *Український комунікативний етикет*. Київ: Знання.
- Стельмахович, М.Г.** (1981). Мовний етикет. *Культура слова*, 20, 6–12. Київ: Наукова думка.
- Стельмахович, М.Г.** (1998). Український мовленнєвий етикет. *Дивослово*, 3, 20–21.
- Татаревич, Г.** (1998). Етикет і ментальність. *Дивослово*, 3, 18–20.
- Українські народні казки*. (1991). Київ: Веселка.
- Хитрий півень: українські народні казки*. (1996). Київ: Інтерпрес ЛТД.

References

- Babych, N.D.** (1990). *Osnovy kultury movlennia [Essentials of Speech Culture]*. Lviv: Svit [in Ukrainian].
- Batsevych, F.S.** (2002). Atmosfera spilkuvannia: sprobа psykhohnhvistychnoho doslidzhennia [Atmosphere of communication: an attempt at psycholinguistic research]. *Movoznavstvo – Linguistics*, 4–5, 26–36 [in Ukrainian].
- Bilous, M.** (1982). *Zasoby vyrazhennia smaku v ukrainskii movi [Means of taste expression in the Ukrainian language]*. *Kultura slova: respublikanskyi mizhvidomchyi zbirnyk – Cul-*

- ture of the word: Republican interdepartmental collection*, 22, 26–31. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Bohdan, S.K.** (1998). *Movnyi etyket ukrainsiv: tradytsii i suchasnist [Linguistic etiquette of Ukrainians: traditions and modernity]*. Kyiv: Ridna mova [in Ukrainian].
- Etymolohichniy slovnyk ukrainskoi movy [Etymological dictionary of the Ukrainian language]*. (1982–1989). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Zolota knyha kazok: ukrainski narodni kazky [The Golden Book of Fairy Tales: Ukrainian Folk Tales]*. (1990). Kyiv: Veselka [in Ukrainian].
- Koval, A.** (1992). *Kultura dilovoho spilkuvannia [Business communication culture]*. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
- Kononenko, V.** (2002). Rehionalnyi aspekt zahalnonarodnoho [Regional aspect of nationwide]. *Urok ukrainskoi – Lesson of Ukrainian*, 9, 27–28 [in Ukrainian].
- Matsko, O.** (2000). Formuly vvichlyvosti v dyplomatychnomu lystuvanni [Formulae of politeness in diplomatic correspondence]. *Dyvoslovo – Wonder word*, 2, 14–17 [in Ukrainian].
- Myroniuk, O.** (1993). *Istoriia ukrainskoho movnoho etyketu (zasoby vyrazhennia vvichlyvosti) [History of the Ukrainian language etiquette (means of politeness expression)]*. (Extended abstract of candidate's thesis). Kyiv [in Ukrainian].
- Pliushch, N.** (1991). Formuly vvichlyvosti v systemi ukrainskoho movnoho etyketu [Politeness formulae in the system of the Ukrainian language etiquette]. *Ukrainska mova i suchasnist – Ukrainian language and modernity* (pp. 90–98). Kyiv: NOK VO [in Ukrainian].
- Radevych-Vynnytskyi, Ya.** (2001). *Etyket i kultura spilkuvannia [Etiquette and the culture of communication]*. Lviv: SPOLOM [in Ukrainian].
- Sablina, S.** (2002). Suchasni movoznavchi problemy doslidzhennia ukrainskoho movnoho etyketu [Modern linguistic problems of the Ukrainian language etiquette investigation]. *Visnyk Zaporizkoho derzhavnoho universytetu – Bulletin of Zaporizhian State University*, 3, 35–38 [in Ukrainian].
- Skab, M.S., Babych, N.D., & Kolesnyk, N.O.** (2008). *Ukrainska systema naimenuvan adresata movlennia [The Ukrainian system of speech recipient names]*. Chernivtsi: Ruta [in Ukrainian].
- Slovnyk ukrainskoi movy [Dictionary of the Ukrainian language]*. (1970–1980). (Vols. 1–11). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Stakhiv, M.O.** (2008). *Ukrainskyi komunikatyvnyi etyket [The Ukrainian communicative etiquette]*. Kyiv: Znannia [in Ukrainian].
- Stelmakhovych, M.H.** (1981). Movnyi etyket [Language etiquette]. *Kultura slova – Culture of a word*, 20, 6–12. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Stelmakhovych, M.H.** (1998). Ukrainskyi movlenniievi etyket [Ukrainian speech etiquette]. *Dyvoslovo – Wonder word*, 3, 20–21 [in Ukrainian].
- Tatarevych, H.** (1998). Etyket i mentalnist [Etiquette and mentality]. *Dyvoslovo – Wonder word*, 3, 18–20 [in Ukrainian].
- Ukrainski narodni kazky [Ukrainian folk tales]*. (1991). Kyiv: Veselka [in Ukrainian].
- Khytryi piven: ukrainski narodni kazky [Sly rooster: Ukrainian folk tales]*. (1996). Kyiv: Interpres LTD [in Ukrainian].